

4. Нарысы па гісторыі беларускай мовы / А.Я. Бірала [і інш.]. – Мінск: Дзярж. вуч.-пед. выд-ва Мін-ва асветы БССР, 1957. – 450 с.
5. Рапацэвіч, С.Я. Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / С.Я. Рапацэвіч. – Мінск, 2000. – 131 л.
6. Свяжынскі, У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага / У.М. Свяжынскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 92 с.
7. Ярмоленка, Э.В. Мова беларускага перакладу “Хронікі” М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст.: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Э.В. Ярмоленка. – Мінск, 2002. – 143 с.

Н.Ю. Перавалава (Мінск)

ВЫКАРЫСТАННЕ ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫХ КРЫНІЦ У ВУЧЭБНЫМ ПРАЦЭСЕ

Разнастайныя слоўнікі, даведнікі і энцыклапедыі на сённяшні дзень з’яўляюцца адным з найбольш універсальных спосабаў захавання назапашаных чалавецтвам ведаў. Усе існуючыя слоўнікі – ад першых рукапісных гласарыяў да шматтомных сучасных выданняў – раскрываюць нам таямніцы роднага слова, дзякуючы якому мы пазнаём Сусвет.

Гістарычны слоўнік кожнай мовы ў першую чаргу з’яўляецца надзейнай крыніцай для вывучэння слоўнікавага складу мовы мінулых эпох. На яго абапіраюцца разнастайныя даследаванні ў галіне мовазнаўства. “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” – першы і пакуль адзіны ў беларускай лексікаграфіі даведнік, у якім максімальна поўна даецца тлумачэнне і граматычная характарыстыка лексікі старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы. Слоўнік выходзіў з 1982 па 2017 г. Крыніцамі фактычнага матэрыялу сталі помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. Гэты прамежак часу дакладна вызначаецца агульнай перыядызацыяй гісторыі беларускай мовы. Рубеж XVIII ст. аддзяляе старажытную беларускую літаратурна-пісьмовую мову ад новай. У 37 выпусках слоўніка лексікаграфічную апрацоўку атрымалі звыш за 75 тысяч слоў, якія прадстаўлены ў помніках старабеларускай пісьменнасці розных жанраў. Усяго ж картатэка налічвае 1 мільён 60 тысяч картак.

Слоўнік змяшчае агульную лексіку ўсіх часцін мовы. Загаловачныя словы размяшчаюцца ў алфавітным парадку і падаюцца ў зыходных формах. Значэнне слова тлумачыцца адпаведнымі эквівалентамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы або апісальна. Значэнні мнагазначных слоў падаюцца асобна. Кожнае слова і кожнае асобнае яго значэнне ілюструецца цытатамі з пісьмовых помнікаў. Ілюстрацыйны матэрыял падаецца з захаваннем важнейшых графіка-арфаграфічных асаблівасцяў арыгінала.

Матэрыялы слоўніка і яго картатэкі выкарыстоўваліся пры падрыхтоўцы новых тыпаў слоўнікаў у беларускай гістарычнай лексікаграфіі – “Падручнага гістарычнага слоўніка субстантыўнай лексікі” і “Кароткага гістарычнага слоўніка беларускай мовы” А.М. Булыкі.

Фундаментальнае выданне “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” ўспрымаецца як выключна важная падзея ў айчыннай філалогіі і выклікае цікавасць не толькі ў нашай краіне, але і далёка за яе межамі. Старажытныя пісьмовыя тэксты набылі каштоўнасць як першакрыніца пазнання гісторыі народа і яго мовы. Да іх звяртаюцца не толькі моваведы і літаратуразнаўцы, але і гісторыкі, археолагі, фалькларысты, прававеды, мастацтвазнаўцы, наогул самыя шырокія слаі грамадскасці.

Вялікае значэнне “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” мае і для настаўнікаў, перш за ўсё выкладчыкаў мовы і літаратуры, бо паспяховае вывучэнне слоўнікавага складу любой мовы немагчыма ўявіць без гістарычных звестак. Без іх часам нельга або вельмі складана асвятліць гісторыю некаторых слоў, як і наогул гісторыю развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў цэлым. У слоўніку ўтрымліваецца значная колькасць тэрмінаў, запазычаных слоў, спецыяльнай лексікі, адсылкі да якой дапамогуць пры вывучэнні адпаведных слоў у сучаснай беларускай мове. Нярэдка ў літаратурных тэкстах аўтары ўжываюць гістарызмы і архаізмы, якія могуць быць незразумелымі вучню. І тут на дапамогу прыйдзе слоўнік, у якім яны самастойна ці з настаўнікам знойдуць тлумачэнне і прыклады ўжывання ў старажытных тэкстах адпаведнага слова.

Пры вывучэнні гісторыі наўрад ці можна абысціся без старажытных тэкстаў, бо менавіта яны захоўваюць звесткі пра дзяржаўны лад, жыццё, побыт, традыцыі нашых продкаў. Самай важнай крыніцай разнастайных звестак пра старажытную беларускую дзяржаву з’яўляецца Статут Вялікага Княства Літоўскага ў трох рэдакцыях: 1529, 1566 і 1588 г., які быў напісаны на старабеларускай мове. Зразумела, што “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” дапаможа зразумець змест гэтага і іншых каштоўных помнікаў пісьменства.

“Гістарычны слоўнік беларускай мовы” будзе карысны не толькі гуманітарыям. Матэматыкі знойдуць цікавыя звесткі, напрыклад, пра старажытныя адзінкі вымярэння розных рэчываў, такіх як: **гарнець** – пасудзіна для гатавання страў або захоўвання вадкіх і сыпкіх рэчываў і мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная 3,28 літра: мѣрку винную на гарнець Виленскій одмѣняю, бо уже та мѣрка вь тотъ часъ уживана не есть подлѣ давного звычаю [2, т. 15, с. 32]; **ведро** – мера сыпкіх і вадкіх рэчываў, роўная 1/40 бочкі (каля 12,3 л): двѣ ведрѣ меду [2, т. 3, с. 61]; сь тыхъ земель хоживало осмьнадцать ведеръ меду [2, т. 3, с. 61]; капусты ведро кислое [2, т. 3, с. 61]; **кварта** – мера вадкіх і сыпкіх рэчываў, роўная чацвёртай частцы гарца, або 0,70577 літра: отняли у него сорокъ грошей а горельки носатку, у которой было квартаь петнадцать [2, т. 15, с. 15]; **локоть** – мера, якая адпавядае даўжыні рукі ад локця да канца сярэдняга пальца, роўная прыблізна 14 вяршкам (45–47 см): пану Солтану... десять копь з мыта вь Берести, а 15 локти адамашьки [2, т. 17, с. 113] і да т.п.

Цікавыя звесткі знойдуць у слоўніку і выкладчыкі біялогіі. У выданні шырока прадстаўлена батанічная лексіка, у прыватнасці зафіксаваны

шматлікія назвы раслін: **укропъ** – кроп (расліна і насенне). з роск. п. войта, п. поборцомъ повятовымъ куп. рыбы свеж. ...петрушки, укропу и батвиння [2, т. 34, с. 367]; **чабор** у помніках старабеларускай пісьменнасці меў некалькі назваў: **темианъ** (**темьянъ, темьянъ, тимиянъ**) – прыносѣм. свѣчи. каноунъ. и темьянъ [2, т. 33, с. 260]; также теж ростет и темьянъ [2, т. 33, с. 260]; возложиши темианъ во ярости твоеи и всасозжениа на требникъ твои [2, т. 33, с. 260]; рече, темианъ о гнушение ми ест [2, т. 33, с. 260]; донесѣте мужеви дари смолу и медъ и тимияна и стакти [2, т. 33, с. 260] і **фимианъ**(**фемиянъ, фемиянъ, фимиянъ**) – делати повѣле гсдъ богъ олѣтаръ, на нем же кадаху ѳимианомъ [2, т. 35, с. 410]; бѣдетъ кадити на немъ Ааронъ ѳемианъ добровонънии [2, т. 35, с. 410]; пойдуть же до судовъ церковныхъ: келихи... литоны, свечи, ѳемиянъ, кадиланицы, вода свенционная [2, т. 35, с. 410]; если хто принресет свѣщи и фимиан [2, т. 35, с. 410]. Тут можна звярнуцца і да гісторыі перадачы на пісьме тых ці іншых гукаў, такім чынам фарміруюцца міжпрадметныя сувязі.

Міжпрадметныя сувязі пры дапамозе “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” можна паказаць і на занятках па геаграфіі. Напрыклад, геаграфічны тэрмін **гара** зафіксаваны ў трох значэннях: 1. Гара, узвышша: не ставлай шатра своего ніжели в месте надежном, яко бы гора и подобно мѣсто, и близко воды [2, т. 7, с. 63]; 2. Земляны вал, які будуець для стральбы зверху пры асадзе: а на то чтобы вѣдаль, колко людеи прислѣхаеть к городѣ томѣ... и как переживаютъ во вблежаниі, крепити город твои вежами, и горами и моурою и всакою вбороною го(ро)дскою [2, т. 7, с. 65]; 3. Верхні паверх дома: то слышачи сарра шла на горѣ до komórki своеѣ, и три дни не ела ани пила [2, т. 7, с. 65]. У сучаснай беларускай мове лексема **гара** таксама ўжываецца ў гэтых самых значэннях. У значэнні “памяшканне, прастора паміж столлю і дахам” фіксуецца ў творах класікаў беларускай літаратуры: Люба палезла на гару і заўважыла, што дождж засякае ў акенца без шкла ў шчыце [4, т. 2, с. 27). Сустрадаецца таксама лексема гарышча з адпаведным значэннем “памяшканне пад дахам”: Прыехаў дваюрадны брат. А ён качок. Я падумаў, што грэх не выкарыстаць у сваім селішчы качка, і папрасіў яго панасіць на гарышча гліняны раствор” [3, с. 97].

Матэрыялы “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы” могуць быць выкарыстаны і на занятках па астраноміі. **Зодей** (**задей, зодие, зодий**) – кожнае з сузор’яў задзяка: вышеж сих седми по сов ес вское нбо на нем же ві. задеи. сиреч животных [2, т. 13, с. 133]; сказаніе в седми звездахъ. великих и которыи сзодееи, которым звездам слоужат [2, т. 13, с. 133]; чи выводишь зодии оу час свои и лишь над детми ее чи видишь их [2, т. 13, с. 133]; Блинецъ: Близнак, метаѳ: дводѣшен кѣпно и двоѣменѣ, зодіе маіво, планета нбснаа [2, т. 13, с. 133]. Цікава будзе даведацца, як у старажытнасці называліся знакі задзяка: **В**вен, **Ю**нець (Цялец), **Б**лизнаѣта, **Р**акъ, **Л**евъ, **Д**ева, **Г**арем (Шалі), **Ш**корпіа, **С**трелець, **К**озеирогъ, **В**одникъ,

Рыбы [1, лл. 64–67]. У адпаведных слоўнікавых артыкулах можна знайсці зафіксаваныя варыянты фанетычнага афармлення прыведзеных лексем.

Такім чынам, “Гістарычны слоўнік беларускай мовы” можа аказацца добрым спадручным даведнікам на занятках не толькі па беларускай мове і літаратуры, а і на занятках па гісторыі Беларусі і іншых, не гуманітарных, дысцыплінах. Акрамя таго слоўнік з’яўляецца важным помнікам культуры наогул. Зафіксаванае ў ім слоўнікавае багацце мінулых эпох яскрава характарызуе ступень развіцця народа, кола яго духоўных інтарэсаў, звычаі, абрады, побыт і ўзровень матэрыяльнай культуры.

Літаратура

1. Аристотелевы врата, или Тайная тайных [рукопись белорусского письма]. – [конец XV – начало XVI в.]. — [89] л.; 2° (32,5 x 21,5). – Рукапіс Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, 096/276К.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: у 37 вып. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства; пад. рэд. А.М. Булыкі. – Мінск: Беларус. навука, 1982–2017.
3. Горват, А. Радзіва “Прудок”. Дзённік / А. Горват. – Мінск: Медысонт, 2017. – 248 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / Пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1978–1984.

А.А. Печенькова (Віцебск)

СЕМАНТИКА ГОДОНИМОВ БЕЛОРУССКОГО ПООЗЕРЬЯ С ПИЩЕВОЙ ЛЕКСИКОЙ В ОСНОВЕ

Годонимы как названия улиц давно представляют интерес для ономастической науки. До XVII века четкого выделения названий улиц не было обнаружено. Люди указывали местоположение, соотнося улицу с названием какого-нибудь важного или крупного дома в населенном пункте. Уличные именованья скрывают особенности называния, исторические факты и традиции. Возникновение данных онимов тесно связано с процессами урбанизации. Семантика изменялась и в корне зависела от истории места. К именованьям улиц, образованных путем онимизации, от ойконимов или антропонимов, мотивированных названиями пищи, ученые мало обращались. Л. Пех описывал годонимы, связанные с названиями хлебопродуктов, в статье «Хлеб в названиях московских улиц» [5]. В сборниках годонимов описывали варианты именованья по их связи с растительным и животным миром, но отдельных работ им не было посвящено. Цель исследования состоит в выявлении семантических особенностей годонимов с пищевой лексикой в основе.

Материалом исследования послужили названия улиц с пищевым компонентом территории Белорусского Поозерья (Бешенковичи, Дубровно, Полоцк, Орша, Поставы, Толочин. Городок, Глубокое, Ушачи, Докшицы, Шумилино).